Тут, за хатою на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчились кущі малини та смородини. Посеред латки полуниці, яка тут більше цвіла, ніж дозрівала й плодоносила, бо в затінку бракувало сонячного проміння, підносилась у вишину навдивовижу статурна груша. А мало не всю стіну хати обвивала виноградна лоза, на якій поміж різьбленого листя прозирало дрібненьке цятковиння майбутніх грон. Поблизу виноградної лози було посіяно квасець, і він світився латочкою ясної та ніжної зелені.

За хатою — від нашого села до сусіднього — слалось поле раннього літа, поросле конюшиною, буйно помережане ромашковим цвітом. І над цим полем співали й співали жайворонки. Ти сидів за хатою на траві з напівзаплющеними очима, прислухався до жайворонкового співу, який долинав із польового піднебесся, і відчував, що в твоїй душі давно вже не звучали такі пісні, заспокоюючи її та навертаючи до чогось глибинно-щемливого.

Ловлячи обличчям і тремтячими повіками доторки сонячного проміння, зненацька відчув, як легенька тінь упала на тебе, і, розплющившись, побачив...

...Материне обличчя на відстані витягнутої руки здавалось неправдоподібно темним, мідяно-восковим. Воно мало жорсткі риси побіля вуст і біля очей — таке обличчя намалював би старовинний художник на дубовій дошці, зображуючи богоматір чи святу; материна голова якраз затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах і обертаючи їх на яскраві, такі прозорі срібні волоконця, творило довкола материної голови мерехтливий німб. Вона стояла в тому золотавому німбі, який одухотворяв її обличчя, і ти, вражений цією явиною, стежив, як сніп проміння, падаючи на голову і розсіюючись, тремтить, пульсує.

Ось мати ступила вбік, і тепер кругла таріль сонця засріблилась у густій блакиті, а довкола материної голови вже не іскрився й не мерехтів німб. Як спочатку було тобі важко повірити у його справжність, так тепер не міг повірити, що його вже нема. І, всміхнувшись, ти попросив, щоб мати знову стала там, де стояла щойно, й навіть долонею показав те місце поблизу кущика півонії.

Якась вона добра була в той день, і її доброта проглядала чи не в кожному слові і в погляді світилась, і кожен рух, либонь, був позначений нею.

— Хіба не однаково, де стояти?

Не міг ти зізнатись, що таки не однаково, й мати, прочитавши німе благання в твоїх очах, слухняно ступила ногами на те місце біля нерозквітлої півонії.

Й знову спалахнув німб довкола її голови й розмаяні волоконця волосся заяскравіли сріблом. Гостре зворушення пойняло тебе, наче щойно ти діткнувся свідомістю чогось сокровенного, наче зумів угледіти те, що взагалі не доступне людському зору.

— Стояти ще? — спитала мати трохи здивовано. Ти ствердно кивнув, та вона не зважила на просьбу, зрушила вбік, і німб щезнув умить.— Пополудні підемо по черешні, казала сусідка, що нарвала вчора в лісі.

І зникла за хатнім причілком.

А тобі якусь хвилю здавалось, що зараз ось іде вона мимо погрібника, йде мимо криниці, під яблунею, а отой німб таки світиться, мабуть, довкола її посіченої сивиною голови.

Тут поле западало донизу, й на дні яру, в розлогому жолобі, блищала супокійна поверхня води. Блакитне її око приглядалось до

небес, відображаючи повільну течію хмар, пташині перельоти. Тонкий, як галузина, струмок чистою сльозою сотався з цього завжди розплющеного ока і, в'ючись, промінився поміж соковитої лугової трави.

Мати, припадаючи на коліно, жала серпом лепеху, а ти складав її вогкі пасма до мішка. Стяті стебла різко та свіжо пахли водянистим соком. Угорі над вами, б'ючись у палкому співі, там і там здригались маленькі сірі грудочки. То були жайворонки. Тріпочучи крильцями, підібравши лапки, вони намагалися втриматись на одному місці, а то раптово провалювались, наче під ними відкривались провалля,— і вже, мовби піднесені невидимими струменями пружного повітря, зринали догори.

Ти згадав давні материні розповіді про те, як у роки колективізації вона пасла людську череду,— і чомусь спершу не зміг уявити її молоденькою чередничкою із полотняною торбинкою через плече. Не міг уявити, як, босонога, біжить завертати неслухняних корів, як у гурті своїх товаришок п'є, полуднуючи, молоко з пляшки. Не міг уявити, як збирає польові квіти, сплітає вінок і в тому барвистому вінку ввечері йде до села за чередою, що ратицями збиває хмари рожевої куряви.

І тому, що не міг уявити її в такому віці, почувався так, наче свідомо в чомусь завинив перед матір'ю, наче зумисне подумки скривдив її.

— О, гніздечко,— сказала мати, відкладаючи серпа вбік. І, ставши навколішки, долонями розгорнула косатий кущик трави.— Ще зовсім тепленьке...

Обличчям відчула чи чутливою шкірою долонь, що гніздечко ще тепле?

А воно, викладене з сухих стебелець, наче прив'язане до живої трави, світлою таємницею лежало на самісінькій землі, і в овалі цієї таємниці звабливо біліло троє, в зеленавих цятках-веснянках, яєчок. Ви

з матір'ю обоє схилились — ти торкався своєю головою материної голови — і довго дивились на пташине гніздечко, мовби ось перед вами відкрилася загадка.

— Жну й не чую, що сполохала пташину,— мовила мати, докоряючи сама собі.

— Чиє це гніздечко?

— Либонь, травник звив, хто ж іще.

— Травник? Є така пташка?

— Чом нема, ген б'ється над нами.

То припадаючи до землі, то злітаючи вгору, поблизу крутився димчасто-сірий травник, що мав білий поперек, білий низ тіла, покритий чорно-бурими плямками, які видавались трохи густішими на шиї, на зобі та по боках. Травник розпачливо скрикував — із чорного дзьобика ті скрики вилітали як безсилі погрози.

— Вже скоро пташенята появитись мають,— сказала мати, відпускаючи з рук кущик трави, і її стебла, зімкнувшись, одразу й замаскували гніздечко.— Ходімо звідси, хай мала господинька сідає та висиджує, бач, як гнівається на нас.

Мати звелась, ти закинув на плечі мішок із нажатим зіллям. Тримаючи в руках серпа, на якому вогко зблискувало сонце, мати ступала над галузиною струмка, і об її повні литки билось волоття трави.

— Хай сідає пташка на гніздо, вже скоро й висидить потомство.

Коли поверталися додому стежкою поміж конюшини, згадалось тобі давнє... Зима, в хаті непалено, шибки вікон замуровано кригою; іній виступив на відрі з водою, що стоїть на ослоні біля столу, і, здається, на материних щоках виступив... Лише пізніше ти зрозумів, що побіліли вони від переживань, від остраху, а тоді здавалось — іній на щоках, бо зима надворі і в хаті студено. Мати навинулась на якусь тільки хвилину, в теплій вовняній хустці, у куфайці, у валянках, і, поглянувши на вас, трьох дітей, знову зникла з хати, ховаючись на горищі. Там, на горищі, повнісінько всякого мотлоху, затягненого павутиною і присипаного порохном, зосталось і сіно, бо німці забрали корову, то мати влаштувала там схованку. Про цю схованку ви знаєте, але чомусь боїтесь навіть думати про неї.

Може, тому боїтесь думати, що німці відступають із села, по розбитій дорозі гарчать машини, тягнучи на причепах важкі гармати з довгошиїми жерлами, ревуть танки, в повітрі синіє й чорніє бензиновий чад. На снігу валяються тоненькі книжечки, а з їхніх розгорнутих сторінок, коли добре влипнути лобом у шибку, ядуче-зеленими та неправдоподібно блакитними фарбами постають малюнки, що розказують, як то добре живеться в Німеччині у бауерів тим хлопцям і дівчатам, котрих забрали з вашого села, із сусідніх сіл, із усієї України.

Шибки, мов у пропасниці, тремтять від ревиська моторів, і стіни так само вібрують. На столі стоїть миска, розмальована синіми квітками,— вона теж ледь-ледь цокотить на столі, наче то поклацують зуби якоїсь переляканої істоти. На миснику так само подзенькують тарілки, а коли йдеш по підлозі, то чуєш, наче вона під тобою ворушиться, бо, либонь, під хатою, в землі, щось чи повзе, чи вовтузиться...

Сьогодні вранці до вас зайшов був німецький офіцер — у рипучих чоботях, у чорному шкіряному пальті, у високому кашкеті з блискучим козирком. Ви, діти, залишені в хаті під таку годину самі на цілий день, сиділи довкола столу й слухали патефон. До цього патефона зосталось одна-дві голки, які весь час треба було заточувати, і кілька надщерблених платівок — про Катюшу, про гречаники та про Галю

молодую, яку підманули козаки і забрали, наївну та нерозважливу, з собою.

Офіцер спинився посеред хати, а ви позіщулювались, як перемерзлі горобенята. Коли платівка докрутилась і адаптер не добував ніякого звуку (крім пронизливого шипіння заїждженої голки, яку ви боялись переставити, щоб утисячне почути пісню про те, як розцвітають яблуні і груші), офіцер ступив ближче до столу, простягнув над вашими пониклими головами чорні руки, що тхнули шкірою та туалетним милом, і взяв патефон. Навіть не зачинив верхньої кришки, навіть не вимкнув (голка й далі шипіла) і припасував патефон під пахвою лівої руки, притримуючи правою.

Й тоді мати, що штопала якесь латане-перелатане драптячко, підскочила до офіцера, вихопила з його рук патефон і жалібним, неживим голосом, який знесилився від гніву, залементувала:

— Це ж дитячий, чуєш?.. Це ж дитяча забавка, чуєш? — А що ошелешений німець, мабуть, не тямив, то вона тицяла на вас пальцем і повторювала: — Кіндер!.. Кіндер!..

Усміхнувшись, офіцер ступив до матері і спробував вирвати патефон з її рук. Мати патефон із рук не випустила і, заточившись від того ривка, падаючи на офіцера, зненацька ляснула офіцера по щоці. Либонь, цього не сподівався ні офіцер, ні вона сама, бо, випроставшись, дивилась на нього переляканими очима, в яких бриніли сухі сльози. Німець підніс долоню до щоки, пучками пальців тер посинілу шкіру, і погляд його безбарвних очей, начебто покритих прозорою гумовою плівкою, ставав злий і погрозливо-ворожий.

Запало страшне мовчання, і в цю мить хтось із вас, дітей, зойкнув, заплакав гострим, як ніж, голосом, і фашистський офіцер, наче дратуючись від того плачу, мовби підстьобнутий зойком, різко повернувся і, шарудячи шкіряним пальтом, подався до дверей.

І коли він зник за порогом, мати геть сполотніла. Поставила патефон на столі, дерев'яними руками покрутила коробочку, й патефон знову ожив, і голка зашипіла, й знову задзвеніла пісня про те, як розцвітають яблуні та груші, як тумани в'ються над рікою.

— Та цитьте! — нарешті спромоглась мати на слово.

Послухавши знайому пісню і, мабуть, зараз не тямлячи в ній нічогісінько, мати вимкнула патефон, навіщось поклала його на ліжку, а сама вирядилась у теплий одяг.

— Як прийде той вовкулака, діти, кажіть, що немає мене вдома, по сусідах подалась.— І, розцілувавши кожного з вас прісними та шорсткими губами, наказала: — Дивіться ж мені, й ногою нікуди, бо ті іроди вже тікають, грабують і палять.

Німецький офіцер невдовзі знову навідався. Ви думали, візьме патефон, який беззахисно темнів на ліжку, й подасться геть. Адже мати не зуміє заступитись, відстояти. Похмурий гість у шкіряному пальті, мимоволі притуляючи долоню до побитої щоки, обдивився по кутках, щось запитав у вас своєю лайливою мовою. Мабуть, здогадались ви, запитував про матір. Ви, тремтячи, дивились на нього перелякано, а німець — злий, недобрий, єхидно кривлячи губи,— втупився у вас своїми очима, схожими на казенні цинкові ґудзики. Підійшов до кожного з вас по черзі й кістлявими пальцями задирав підборіддя, щоб дивились прямо, некліпливо. Знову запитав щось лайливою мовою. На підборідді від його доторку наче зостався мертвий слід...

Ще поникавши з кутка в куток і важко ставлячи ноги в чоботях на долівку, він, зрештою, спинився перед вікном, задивився на дорогу, по якій відступало його військо. Здається, в цей час його хтось покликав із вулиці, бо, кинувши на вас вовчий погляд, він прожогом вискочив за поріг. Двері зостались відчинені, й ви боялись наблизитись та

прихилити, в хатину віяло холодом ізнадвору... Усе ввижалось, як той офіцер повертається назад, щоб таки забрати патефон.

А вже пополудні, коли село ще зоставалось нічиїм, бо німці відступили, а наші чомусь усе барились увійти, мати спустилася з горища. Була сама на себе не схожа — якась постаріла, змарніла жінка, та й годі. І, мабуть, не вірила, що бачить вас живими. Сиділа на ослоні, мов снігова баба, й рукою не могла ворухнути.

— Найдужче за вас боялась... Міг спалити хату, а ви б і потліли у вогні.

Довго сиділа на ослоні, зрештою, звелась і пішла до ліжка так, наче ось-ось оступиться і впаде. Дерев'яними руками взяла патефон, переставила на стіл... Коли платівка озвалась під тріск і шипіння тупої голки, щось, здається, сталось надворі, в зеленаво-сизих сутінках зимового надвечір'я. Мати припала до вікна, й ви почули:

— Наші!..

— Розцвітали яблуні і груші...— лунало в хатині.

Тепер, ідучи поміж розквітлої конюшини з мішком на плечі й поглядаючи на матір, у руках якої переблискує дуговидне срібло серпа, ти ніяк не можеш повірити в справдешність свого спогаду. Так, наче примарилось. Так, наче розказано кимось іншим, а ти запам'ятав чужу розповідь — та й то не всі подробиці. Дивлячись на оголені материні руки, на шию, на якій завихрюються чорні пасемка волосся, ти не можеш повірити в те, що — якби в той день визволення все склалось по-іншому, якби німецький офіцер таки розквитався за ляпас,— матері могло б не бути в цьому полі, і ви б не йшли теплою стежкою вдвох, і жайворонки у вишині не калатали б у безліч своїх літніх, лунких дзвоників, і все було б зовсім не так.

А як?..

Ні, тільки так — і більше ніяк. Не могло не бути оцього бджолиного гудіння, оцих барвистих метеликів, отієї латки гречки, що біліє на горбку. Чуєте, мамо, подумки ти звертаєшся до неї, мало бути саме так, як є... І, відчуваючи перед нею якусь дивну провину за свої думки, ти гірко всміхаєшся, дивлячись під ноги.

Потім длубалась мати у скрині. Руки її перебирали то зовсім новий одяг, недавно пошитий чи куплений, а то вже між її темних пальців текли разки старовинного намиста, подарованого бозна-коли, чи раптом неприбляклими барвами спалахувала заполоч. Мати підносила ближче до очей одяг, намисто чи заполоч і пильно розглядала, й лице її мінилось відтінками різного настрою... Зрештою, знайшла в скрині те, що шукала, і, хутенько поскладавши зжужмане своє багатство, зачинила віко і моторно гайнула за поріг.

А коли появилась невдовзі, ти, кліпнувши впівока, спершу не впізнав її — і вже подивився прямо. Видно, мати очікувала і на такий твій прямий погляд, і на здивування, бо, спинившись посеред хати, усміхалась відмолодженою, якоюсь начебто й не своєю усмішкою. Ця дівочна й свіжа усмішка, либонь, належала їй ще колишній, давній, яку ти і не міг знати.

Була вона зодягнута зараз у білу полотняну блузку з рясними рукавами. І груди, й рукави цвіли вишитими червоними та голубими квітами, поміж яких виразно зеленіло вишите листячко.. Цей одяг не так омолоджував матір, як надавав їй зовсім іншого вигляду, до якого ти не звик і тепер не хотів чомусь примиритися з ним.

— Моєї матері блузка,— сказала,— а твоєї баби. Правда ж, славна?

— Славна,— згодився ти.

— Все життя берегла для мене, подарувала, а нагоди якоїсь, щоб зодягнути й поносити, начебто й не траплялося. Бо хіба тепер у таких блузках ходять!

— Авжеж, не носять.

— А вона думала, що завжди ходитимуть у таких вишиванках, які були в моді за її молодості. Мені чомусь шкода, що не носять... І, зловивши твій нетямковитий погляд, пояснила: — У такому святковому одязі і людина здається святковою. Тепер ходять у сірішому й простішому, навіть якщо воно святкове.

— То ви, мамо, не скидайте, вам до лиця.

— Й не скидатиму,— не без лагідного виклику мовила мати.

Справді, зосталась у бабиній блузці, у якій схожа була на стародавню жницю,— такими зображували їх художники по картинах та малюнках із минулого життя. Ось тільки там вони мали зажурені й виснажені, з великими виразними очима обличчя, а мати твоя того дня була ні зажурена, ні виснажена, весь час усміхалася і світилася добром із душі.

Повернувшись із городу з пучкою кропу в жмені, сказала винувато:

— Гм, аж дивно. Ввижається, наче хтось дивиться за мною повсюди.

— Хто дивиться? — не втямив.

— Здається так, бо зодягнулась у святкову блузку. А знаєш, мати ніколи й не зодягала її, для мене вишивала. У неї в скрині лежала, а тепер у мене.

— То ви носіть,— знову порадив. Уже начебто звик трохи до матері в цій небуденній вишиванці.— Готувалася ж для вас, то чого має жовкнути.

— Мати моя, бач, вишила для мене,— міркувала вголос,— а я хіба спромоглася на щось? Вік звікувала — й навіть на таку блузку не постаралась... Може, візьмеш для своєї?.. Колись отак зодягнеться, як я, й згадає мене.

Смутку не почулось у її словах — чи й справді не прозвучав у сказаному, чи не зумів ти вловити спокійним вухом... Зняла блузку, перевдяглась у свій щоденний одяг, у якому клопоталася на грядках та біля курей, у якому поралась біля печі,— й тепер начебто наблизилась до тебе з тієї примарної минувшини, в якій зуміла побувати.

— Коли ж ми по черешні підемо, мамо?

— А підемо, підемо... Спершу треба обід зготувати для нас, голодні ж не підемо...— І несподівано подякувала: — Спасибі, що навідався зі свого міста.

— Хіба міг не навідатись? — здивувався.

— Все могло бути,— проказала непевно.

Ти стежив за матір'ю — як ступає по підлозі, як осміхається, як тримає круглу свою, вже посічену сивиною голову, як брови інколи здригаються, як дивляться жолудеві очі. Але найчастіше, мабуть, твій зір ловив її проворні руки. Навіть тоді, коли не мали ніякого діла, материні руки не зоставалися в абсолютному спокої, вони легесенько ворушились, як ворушаться під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії. То, траплялось, вони двома птицями, що творили спільний політ, летіли попереду матері, наче теж ваблячи, закликаючи її до польоту!

І невсипно працювали. Жодної хвильки не відаючи відпочинку, материні руки знаходили роботу в скрині й біля скрині, на столі й під столом, на вікні й під вікном. Вони владарювали на припічку, в печі, на комині, на миснику, і, дивись, у чутливих пальцях опинявся якщо не віник, то рогач, якщо не ніж, то дерев'яний товкачик, якщо не голка й ґудзик, то ще якась необхідна річ.

Здавалось, її руки наділені самостійною свідомістю і начебто цей феномен не мав ніякого відношення до її волі, бажань, розуму. Так багато в житті переробивши, вони вже не зупинялись, не могли зупинитись, а постійно священнодіяли.

Не було, либонь, такого, чого б вони не вміли! Вранці вмивали її смагляве, припухле зі сну обличчя, розчісували галчиного синювато-чорного переблиску посічені коси; тягнули воду з криниці, несли відро до хати, ставили на лаві; брали дрівцята, солому й торф у штандарах, одтуляли затулку в печі, розпалювали вогонь; чистили картоплю, сипали в горщик, заливали водою, солили, рогачем сунули в піч ближче до вогню; готували корито товчі для свині, несли вдосвіта до хліва; годували курей, розсіваючи в дворі просо чи тереблячи качан кукурудзи; різали хліб на стіл, витягали з печі страву, годували дітей і самі себе годували; мили посуд, витираючи рушником і складаючи на миснику; змащували глиною стіни чи стелю в сінях; тримали сапу на грядках, бо кожна рослинка потребувала догляду; шили одяг, латали, пороли; обіймали, голубили, пестили.

Начебто весь світ постійно потребував уваги й роботи материних рук, і вони ніколи не стомлювались, не відмовлялись. І, мабуть, уві сні руки теж не вспокоювались ні на мить, а мали й тоді щось таки робити. Таки й справді мали якусь свою самостійну свідомість, яка не могла задрімати чи закуняти, а таки мали — її смагляві, її вродливі, працьовиті руки...

І завжди пахли чимось... Чи свіжовипраною й щойно випрасуваною білизною; або пшеничним борошном і гарячим хлібом, а то кропом, і

петрушкою, і терпким гудинням огірків чи помідорними корчами; або яблуками, грушами і медом — у спасівку, а то просто вітряним осіннім полем, або шпарким морозцем і снігом, або першими весняними бруньками; і начебто всі ці запахи завжди переборювали один стійкий і незмінний — ще з самісінького дитинства запам'ятався — запах коров'ячого молока.

Десь поїхавши, десь буваючи, тримав у пам'яті образ матері. І образ її рук, яким судилась вічна, невсипуща робота. І згадувалися запахи, які, либонь, вони збирали так, як бджілка збирає по квітах найрізноманітніший мед. І ще неодмінно згадувався отой запах молока, до якого долучався дух полиновий і чебрецевий, дух мишійки, пирію, березки...

А ще її очі... Все життя продивившись у її очі, здається, міг би знати їх до найдрібнішої цяточки, до найнесподіванішого виразу в добру чи лиху годину. Та, живі, завжди поставали в твоєму сприйнятті знайомими і рідними — і водночас у якихось своїх відтінках іншими, відмінними. Чому так здавалось? Хто відає...

Начебто на золотавому липовому меду настояні, вони, їхні дві свічечки щирі, дивляться весь час за тобою, і тоді, коли дивляться, коли їхній густий погляд вливається в твій погляд, а вже звідти, либонь, переливаючись у самісіньку душу,— в такі короткі миті ти відчував особливу близькість, особливу спорідненість. Начебто все життя складалося з таких коротких митей, які набирали великого значення, бо вміщали непередавану словами близькість, і в такі миті тобі особливо гостро відчувалось: так, це твоя мати! Й те, що вона твоя мати, відчуваєш ти кожною клітинкою тіла, відчуваєш свідомістю і підсвідомістю! Й нічого дорожчого нема за ці відчуття спорідненості...

Всякі очі випадало зустрічати... Відверті й прямі, як ножі, здатні, либонь, без жалю і без думок розкраяти навпіл будь-що: квітку — то квітку, картину — то картину, пташку — то й пташку. А скільки траплялося свавільних і владолюбних, які, зустрівшись поглядом із

тобою, вже першої миті прагнуть зламати твій погляд, підпорядкувати собі, принизити, розтоптати — і відчути втіху від своєї фізичної сили й переваги. А то уникливі, хитруваті погляди, які постійно щось приховують, чогось уникають і побоюються, які нічого не виражають, а якщо виражають — то прямо протилежне тому, що мали б виражати насправді... А в материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Не було в ньому і тієї прямої й важкої, мов камінь, гостроти, за якою подеколи ховаються недоброзичливість і войовнича якщо не жорстокість, то байдужість. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі, котра саме такої форми прибрала, щоб і себе показати, і світ довколишній подивитись. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості, і навіть тоді, коли мати гнівалась чи просто боліло їй щось усередині,— однаково ні щирість, ні доброта, ні зичливість не пропадали остаточно з її погляду, вони жили й сповнювали твоє єство любов'ю і довірою. Крім того, материнський погляд був начебто сповнений якоїсь цілющості, він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань, передавалось тобі — і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе, твої сумніви чи вагання підупадають.

І завжди ти відчував оту чарівливу цільність її материнського погляду, животворний магнетизм його.

— Мамо, коли ж по черешні? — нагадав ти.

— Спіють наші черешні, хай спіють... Бачиш,— кивнула на вікно,— у небі наче на грозу збирається. Ще під грім та блискавку втрапимо.

— Хіба б не перечекали? Під вербою чи липою.

— А як у полі нажене? Голо ж голісінько в полі.

— Теплий дощ випаде. Колись у полі чередничкою весь день могли мокнути під дощем, а тепер нема відваги, так? — легенько насміхався з матері, жартував.— Так і не скуштую черешень, а ввечері на поїзд мені...

— Хай лишень розпогодиться, підемо...— І стала бідкатися: — Скільки цих клопотів набралось у хаті й біля хати!

— Вони їсти не просять...

— Е-е, не кажи, таки просять.

Позеленіли вікна, повітря стало бузково-синім, і верхівки тополь вигойдувались на поривчастому вітрі, наче вигонисті дівчата в запальному, хмільному танці. Мати гайнула заганяти квочку з курчатами до хліва, далі позривала в дворі з мотузки білизну, розвішану сушитись, і коли внесла до хати пропахлі вітром і грозовою свіжістю сорочки, простирадла та рушники, то, либонь, обличчя й очі її зберігали ще відблиски того моторошно-прекрасного дійства, яке вже почало звершуватись надворі,— азартно, з феєричними спалахами, лунко.

— Славна гроза, пішов би глянув!

І, послухавши матір, став на сінешньому порозі. Прямо перед тобою садок тріпотів кожною гілкою, здригався кожним листком і був сповнений якогось зеленкувато-сивого шелесту, який то пригасав, то знову набирав на силі. За садком на городі наче аж кипіла картопля й на сусідських городах вигойдувалась хвилями, а вже далі стояла стіна дерев, які теж не були в спокої, а телесувались, і хіба що два грізні старі дуби зберігали статечність, та й у них, либонь, трусились їхні зелені жижки. Над видимим обширом землі напиналися безумні в своїй гнівній колотнечі хмари, що пульсували то меншими, то більшими корінцюватими блискавками, весь час супроводжувані громом. Грім озивався там і сям, і в його погрозах чулось не так зло, як могутня сила, яка шукає виходу. Грім то буркотів добродушно, а то враз озивався з

таким запалом, що мимоволі яблуні й груші в садку зіщулювались, і по картоплі, підминаючи її блідий цвіт, перебігав переляк. Лопотіли краплі дощу, стріляючи по листках, розсіваючись на водяну потеруху, і так добре було вдихати озонну свіжість грози — в голові і грудях виникав бадьорий холодок, і думки були наелектризовані, від них, здається, могли б появлятись тріскучі розряди, що кусають, мов кропива-жалива.

Мати вийшла в сіни, стала поруч тебе на порозі — і в цю мить розлігся не так гуркіт грому, як вибух незвичайної сили. Начебто небо, розколюючись, падало на землю, і його уламки видзвонювали ще в повітрі, та ось вони опинились долі — і покотилися страшні виляски, покотились далеко, широко, і все живе попричаювалось, принишкло, знищене й розтерзане.

— Ого! — подивовано сказала мати, і, Либонь, в очах її сивими полумінцями дотлівали відсвіти блискавки, яка щойно оперезала небо,— оперезала мигливо, розмашисто, від горизонту до горизонту, й село сполотніло від того спалаху.— Оце так...

Вона якось по-дитячому наївно була вражена, і від тієї раптової приголомшеності біля губ її тремтіли болісні гримаски.

— А ти хотів іти по черешні.

— Разом хотіли.

— Он які черешні падають із неба!

— Спливає гроза, мамо, вже ген край неба чистий...

Знову наче залізними ціпами вдарило на небесному току, та ціпи оті били вже не так завзято й луна від їхньої молотьби була тихіша, приглушена.

День той ткався і ткався із різних настроїв, у яких переважав радісний, та подеколи до нього долучався і сумний. День той начебто складався з різнокольорових штрихів, різнобарвних камінчиків, а загалом у своїй випадковій чи й невипадковій сукупності камінчики ті творили мозаїчну картину, де згодом усе (а ти своєю пам'яттю потім часто повертався до подій того дня) набрало якогось великого значення, усе постало в трагічному освітленні. І чим частіше ти згадував, чим болісніше перебирав події того минулого дня раннього й щирого літа, тим більших розмірів набирало буденне й просте, звичайнісіньке й непримітне — все те, що за інших обставин можна було б забути, не перебільшувати ваги...

— А й не пам'ятаєш, мабуть,— стоячи на порозі, мовила мати,— як колись до нас у хату грім залетів. Ми тоді на Займанщині жили, в старій бабиній хаті.

— Хіба грім залітає?

— Ну, так говорять... Не грім, а блискавка. Пам'ятаєш?

— Ні...— Напружив пам'ять, порпаючись у спогадах, і повторив: — Ні.

— Де там тобі пам'ятати. Всі троє ще маленькі були... Літечко раннє й тепле, як і цього року, стояло, зовсім скупе на дощі. Десь, може, ото покрапало раз-другий, а справжнього не було. А то після задухи як уперіщив у неділю! Як нині... Тут ударило, наче хата розсілась і стеля падає на голову, я аж пригнулася з переляку. Де ж, думаю, діти порозповзались? І до сіней хутчій... Ви й справді в сінях, двері відчинені, долівка вже блищить від води. Хто з вас під драбиною, хто біля діжечки, хто в кутку біля граблів, а посередині між вами щось синіє... Знаєш, як ото б засвітилися драглі, тільки пісні, без шматочка м'яса, без крапельки жиру. Думаю, запалили щось, думаю, клоччя тліє. Ви повтуплювались у той вогонь, і не скажу, що поперелякувались, тільки личка цікаві... А чого, думаю, ті драглі наче ворушаться — і не ворушаться, наче димлять

— і не димлять? І вже здогадалась, що то грім, чи то пак блискавка. Й відразу ноги віднялись. От повіриш — хочу ступити, хочу вас похапати на руки, геть від нещастя нести, а ноги не мої. Хай господь милує, і як я не посивіла в ту хвилину?.. Й де та блискавка поділась — не знаю. Чи одвернулася на котрогось із вас, чи зиркнула надвір, аж глядь на долівку — немає блискавки, наче й не було. Тільки місце випалене зосталось на глині. Я вже тоді побрала вас на оберемок — і в хату. Потім сінешні двері наглухо зачинила. Навіть за комин боялась, щоб через димар не залетіла... Залізла з вами на піч, обіймаю й тремчу... Потім дивилась у сінях — може, закотилась блискавка у куток, за діжку? Не знайшла. Довго з тих пір здавалось: є десь у хаті блискавка, живемо з блискавкою. Замазала глиною долівку в сінях, а пропалений слід однаково проступив із-під глини. Я нікому про ту блискавку не розказувала, щоб не наврочити самій собі, а ви й не здогадувались...

— Аж не віриться, що так близько бачив кульову блискавку.

— А бачив, бачив! — із дивною радістю запевнила мати.— Не пам'ятаєш?

— Геть вилетіло з голови.

— І не таке забувається. Стільки пережити, стільки випало на долю нашої сім'ї! Ось тільки мені та блискавка все впам'ятку. Може, тому, що перелякалася за вас — а що, коли гримне й рознесе в пух і прах? Повіриш, навіть у війну, либонь, більшого страху не доводилось переживати... Не раз потім дивилась по кутках материної хати, чи блискавка ота не закотилась. Аж смішно. З тих пір наче й живу з блискавкою.

— Колись і вам забудеться, як мені забулось.

Гроза вже відкотилась. Небо стало чисте і світилось, як далекий розквітлий льон. В дощових краплях блищали стовбури дерев, листя на

гіллі. Відмитою зеленню сміялась картопля. Кури вже ходили по іскристому споришеві, по калюжах і сокоріли. І як спогад про недавнє буйство природи — на сільській околиці, віддаляючись, темніло низьке крило антрацитової хмари, в якій перевертався грім, і раз та вдруге кліпнуло кволим світлом.

— Скоро й по черешні підемо...

— Хай, сину, трохи протряхне, хай підсохне. Зараз ні на дерево залізти, бо слизько, ні ягоду смикнути, бо за кожною черешнею виллється на голову відро води. Вітерець віє, то скоро вип'є росу...

І в цю мить, коли казала про мокрі черешні в лісі, про вітерець, який скоро має випити росу, стала мати виразом свого обличчя схожа на ту, якою видавалась мені в бабиній вишиваній сорочці,— й помолоділою, й трохи наче винуватою... Винуватою — за що й перед ким?..

Полізла на горище діставати якесь там старе сапилно, бо вчора новеньке зламалось, коли підгортала картоплю на городі.

Зайшла до хати з вишневим сучкуватим сапилном у порохні й павутинні, а під пахвою тримала паку книжок і зошитів.

Це були шкільні книжки, по яких ви колись учились. За перші класи не збереглось жодного букваря, читанки чи задачника (підручників тоді було обмаль, одне учнівське покоління передавало з рук в руки іншому), зате за пізніші класи збереглось чимало. Заляпані вицвілим чорнилом, заяложені, пожовклі, вони тхнули не тільки горищем, курявою, мишами, а й віяло від них тими запахами, які нагадували школу, дитинство. Якимись несправжніми, забутими здавались формули в підручниках із фізики та хімії, схеми лабораторних приладів; портрети видатних учених видавались людьми з нереального світу. Правила з граматики, окремі приклади, винятки, таблиці з суфіксами та префіксами — невже навколо цього колись зосереджувались інтереси, невже за ними подеколи не

бачилось життя? В книжках із ботаніки та зоології, закладені між блідих сторінок, збереглись давні-предавні листочки й давній-предавній цвіт. Колись улітку збирали гербарій для школи, засушували, й тепер колишня зелень, від доторків розсипаючись на порох, нагадувала про папороть, подорожник, ведмеже вушко, нагадувала про дитячу біганину в полі і в лузі, в ярах і байраках і нагадувала ще щось— далеке й невловно тонке, що важко було й назвати словами.

— Впізнаєш? — спитала мати, стоячи поруч і стежачи не тільки за тим, як ти перебираєш книги, а й за виразом твого обличчя.

— Впізнаю,— мовив. Мовив правду, а здалось, наче обманюєш у чомусь.

— Як ви ото пороз'їжджалися з дому, то поклала біля бовдура. Хай, думаю, полежать, вони їсти не просять. Отак лежать, перекидаються, а навіщо — й сама не відаю... Чи викинути?..

— Хай лежать,— знизав плечима.

Мати гортала зошит із рудою обкладинкою (такі обкладинки колись вирізали ви з мішків з-під суперфосфатного добрива). Це був твій зошит із граматики — літера біля літери, виведені бузиновим чорнилом, позгасали й скидались на привиди. Надибавши між сторінок вицвілий аркушик паперу, дивилась, усміхаючись, далі тобі простягла:

— Поглянь, яке малювання ось...

На клумбі чи на грядці росли квіти. Довгі цупкі стебла, виведені зеленим олівцем, вражали дебелим листям, теж від душі намальовані зеленим олівцем. Але, звісно, вражало не так листя, як самі квіти. Власне, ніяких квітів не було, бо на їхньому місці зображено людські голови. Біля чоловічої чубатої голови з очима, що дивились урізнобіч, було написано: "батько". Біля веселої, широкоброві, неймовірно косатої

стояло: "мати". А ще дві квітки, чи то пак голови — окаті й вухаті,— було позначено написами: "брат", "сестра".

— Хто це малював? — Ти з ніяковим почуттям крутив у руках малюнок.— Дивина...

— Ти й малював,— сказала мати.

— Невже?

— От бач, не пам'ятаєш. У якомусь ранньому класі, теж не згадаю. Була тоді у вас учителькою Аделаїда Ксаверівна, з районного містечка доїжджала в школу. В пуховій хустині ходила навіть улітку, бо кашляла, груди мала слабкі.

— Пам'ятаю Аделаїду Ксаверівну, ми якось на її уроці випустили голуба в класі.

— Ага,— згодилась мати.— Аделаїда Ксаверівна теж казала мені за того голуба... Вона загадала вам намалювати на уроці малювання квіти. Такі, які ростуть по обійстях і на городах. У кого які. А ти візьми й сотвори таке чудо. Аделаїда Ксаверівна й питає, чом ти не намалював бодай соняхів чи чорнобривців, як інші діти, а ти мовчиш і плачеш.

— Мовчав і плакав?

— Аделаїда Ксаверівна забрала в тебе цей малюнок і мені віддала. То я вже тебе не гризла за такі уроки, сховала малюнок — ось він і зберігся... А знаєш, ми схожі повдавались тут усі.

— То вас намальовано?

— А кого ж іще!

Мабуть, і справді колись трапилось те, про що нині розповідає мати. Хіба цей малюнок не доказ? Якби не зберігся зіжмаканий аркушик, чи хто й зумів би відновити в пам'яті таку неправдоподібну сторінку,твого дитинства!

— Була якось у районі на ярмарку, здибала на вулиці Аделаїду Ксаверівну. Я привіталась, а вона й не впізнала. В окулярах, а нічого не бачить. І сива, як пух кульбаби...

Славна стояла година — кожна рослинка вмилась, як на свято. Жайворонки над полем, яке добігало до самого обійстя, знову як затялись! Де вони перечікували грозу, де ховались від погроз грому і страшносудних спалахів блискавок? Тепер їхні тільця крилаті знову тріпотіли в бурштині прозорого повітря й так само тріпотіли живою музикою їхні пісні. Пісні тепер здавались і завзятішими, і пристраснішими: в кожному їхньому колінці начебто палко билась грудочка гарячого сонця, і воно, щоб не захолонути, мало невсипно пульсувати, мало лунати й дзюркотіти струмочком життєлюбної мелодії.

День був зітканий із жайворонкових пісень, і на чолі твоєї матері начебто лежав їхній срібний відбиток, додаючи світла до виразу очей.

Вона поралась біля хати, в садку, на городі, і ти вже вкотре зловив себе на бажанні знову побачити німб довкола материної голови. Саме такий, який появився, спалахнув тоді, коли ти сидів уранці за хатою, а вона прийшла сказати про черешні. Ходячи слідком за матір'ю, ти десь під яблунею чи на грядці намагався стати так, щоб материна голова затулила сонце й проміння било з-за її кіс. Але сонце стояло високо в зеніті, й ти чомусь ніяк не міг наблизитись на потрібну відстань і, не в змозі домогтись ранкового ефекту, дратувався, гнівався то на яблуню, яка кидає тінь, то на розсаду помідорів, на яку вільно не ступиш ногою. А мати, звісно, не здогадувалась, чого ти скрізь шнуркуєш за нею, й інколи поглядала здивовано...

Й сталось найнесподіваніше! Можливо, доля таки існує на світі, й ця доля прислухалась до материних бажань і твоїх хотінь, та й послала у ваш двір свого посланця.

Посланець долі був у картузі, які вже вийшли з моди: з блискучим козирком, із восьми клинців, а посередині пришито ґудзик, обгорнутий крамом. З-під картуза вибивалось русяве шовковисте волоссячко, звисаючи над віями, ріденькими та безбарвними, схожими на цвіт малини, а вже під віями, в їхньому полохливому тремтінні, то ховались, то спалахували чебрецевою синявою очі. Ніс ледь приплюснутий, вилицювате личко в ластовинні, підборіддя лопаточкою, вперте.

— Пилипку, це ти? — здивувалась мати, сплескуючи долонями.

— Я,— проказав посланець долі, зізнаючись, що зовуть його таки Пилипком.

— А де ж ти так вибродився?

Сорочка, закачана за лікті, була брудна; так само штани, закасані по коліна, в смугах болота, й до голих ніг теж поприлипало груддя — і чорної землі, й жовтої глини.

— В лісі,— сказав Пилипко. І, подумавши, додав похмуро: — І на торфовиську теж.

— А чого ж ти ходив там?

— Носило,— загадково відповів посланець долі Пилипко.

Спроквола зняв велику полотняну торбу, яка висіла на шворці через плече (скорше це був невеличкий мішечок, придатний для всякого надібку), й схилився посеред обійстя, висипаючи щось.

— Це для вас,— сказав випростуючись.

На спориші, одна в одну, лежала гірка неправдоподібно червоних черешень. З гірки стриміли тонка гілочка з корою густої червоної барви, а також кілька листочків.

— Хто ж тобі, Пилипку, сказав, що я черешень хочу?

— Мама сказала... Сказала, що поки не занесу вам ягід, то й додому не можна таким навинутись.

— Яким?

— Отаким.— І, розставивши ноги, показав руками на сорочку й штани.— Не можна...

— Так тепер можна, йди, Пилипку, додому, спасибі тобі й мамі твоїй Явдошці.

Посланець долі Пилипко з важкою торбою на плечі почимчикував за ворота. Мати взяла емальовану миску, ви вдвох зібрали розсипані на спориші лісові черешні і повсідались на лаві під грушею. На її молодому гіллі зеленими продовгуватими ліхтариками звисали дрібненькі плоди, які на осінь мали вирости і наллятись воском дозрілості. Миска з пахучими, вогкими після дощу черешнями стояла між вами, й кожна ягода світила яскравими червоними боками, була повна іскристого солодкого соку, ледь-ледь гіркуватого.

І знову мати була весела, щаслива, і голос її бринів отією добротою, якою було пронизане того дня все, що вона казала, робила чи думала.

— Це — Явдощин... Бідова така жіночка, лишенько. Весь час біля телят у колгоспі. А з Павлом своїм розійшлася, бо той пив як не в себе, а лікуватись не хотів. Усе був ладен винести з хати, щоб тільки

надудлитися сивухи. Двоє дівчаток мала від нього, а як надумала розженюватися, то якраз ходила вагітна третім. Розженились через суд, Явдошка хоче до аборту вдатись, поки не пізно, зі мною стала радитись. А моя порада яка? Щоб народжувала третє, бо хіба дитя в утробі винувате в чомусь?

Мати брала пучками ягоду, що горіла згустком крові, несла до вуст, і коли роздушувала черешню, то в кутиках уст спалахував сік. І тобі щемно подумалось про те, що в своєму далекому дитинстві, що в своїй далекій юності мати — адже було так, було!— їла черешні, так само несучи до вуст, і сік так само мерехтів у кутиках.

І постали перед зором книжки й зошити, знесені матір'ю з горища. Колись у них зосереджувалось твоє життя, ти виростав і змінювався з кожною прочитаною сторінкою чи кожним написаним реченням, а тепер ось вони стали неживими археологічними реліквіями, які майже не озивались до твого серця. Бо вони вже нічого не вміщували в собі, просто були купою паперів, які годилися хіба що мишам на харч.

— Недавно я купувала сир на базарі,— тим часом розповідала мати, й кругленьке розкрилене сонечко тремтіло біля її рота, наче від дихання.— Трохи занесла Явдошці, бо має троє дітей, за всіма не вдивиться, з усім не впорається... Ось вона й прислала свого найменшого, щоб віддячив черешнями. Таки вгадала, що ми з тобою збирались до лісу, та так і не зібрались через грозу.

Ягоди в мисці, віддзеркалюючи проміння, здавались і яскравішими, й соковитішими. Червоне сонечко від материних уст пролетіло донизу, тепер тремтіло на довгому корінчику від ягоди.

— Знаєш, що Явдошка говорить? — У матері ледь зламались брови, коли спитала, й щось несподівано болісне було в тому зламі.— Ото здибає — й говорить...

— Що ж вона говорить?

— Наче Пилипко — мій... Бо якби не послухалась мене, то не мала б хлопчика. І знаєш,— мати звузила очі в гострому роздумі,— іноді мені самій так здається.

Мати вмовкла, не доказала. По тривалому мовчанні ти запитав:

— Що здається?

— Наче він і справді мій. І материнський жаль прокидається до нього... Ну, отакий, як до вас, коли ви всі ще маленькими були.

Споночіло, й мати проводжала тебе до автобуса. Букет півоній, які несла в руці, поширював п'янкий запах — власне, в руках її наче вигойдувався букет тонких пахощів. Дурманом віяло з густих заростей, які двома застиглими хвилями означали нічну вулицю, а з обійсть долинав дух матіоли. Мати розказувала про лисицю, що має нору біля колгоспної пташарні, краде курей посеред білого дня — й нікогісінько не боїться. Недавно мати йшла там, а лисиця безпечно попереду по стежці бігла, наче розледачілий собака... Голос материн звучав приглушено і, здається, теж пахнув духом півонії.

Вулиця слалась, мов річка теплого літнього повітря, і ви йшли по самому її дні, йшли поміж запахів бузини, лободи й кропиви, йшли поміж освітлених хатніх вікон, що проводжали вас приязними поглядами, а вгорі цвіли макові зірочки, безліч зірочок, що зібрались незліченним хороводом, поки що непорушним, але вже в передчутті близького свого почуттєвого вибуху, емоційного шаленства,— так здавалось тобі...

В темряві подеколи траплялись люди, вони проходили мимо дивною сповільненою ходою, начебто теж ступали по дні великої прозорої річки, яка обтікала їх з усіх боків хвилями тугого повітря, споночілого, свіжого.

— Явдошко, це ви? — озвалась мати до жіночої постаті, що пливла з протилежного боку вулиці.— Спасибі за черешні, сьогодні Пилипко приніс.

— На здоров'я,— спиняючись, одказала Явдошка на диво молодим голосом.— Проводжаєте?

— Проводжаю.

— Нагостювався, значить... А я оце з півнем своїм повертаюсь додому.

— З яким півнем?

Явдошка й справді двома руками пригортала до грудей півня, майже непомітного в темряві.

— Навідувався до сусідських курок, а тепер надумав підночовувати. Зарізати його на печеню, чи що...

— Славний півень, а співає — найголосніше на весь куток.

— Ото й справді, співає найкраще.

І, наче зрозумівши, що мовиться про нього, півень у Явдощиних руках, вириваючись, спробував ударити крильми, в горлі йому забулькав клекіт-крик.

— Волоцюга, додому не хоче...

Біля автобусної зупинки пахло жасмином, що високими кущами темнів із-за дерев'яного паркану. В душі не було ні смутку, ні жалю, а тільки наче промінились відблиски отієї материної доброти, якою вона

була сьогодні осяяна зовні й зсередини. Ти мав навідатись до матері в село ще влітку, а може, восени, і про цей приїзд усе, либонь, було вже сказано між вами.

Й коли автобус, війнувши теплою курявою та чадом, зупинився, й коли дверцята розчинились навстіж, кинувши на дорогу прямокутники жовтого світла, ти відчув на своїх губах поцілунок материних уст. Поцілунок, як завжди, був сухий і прісний, жорсткуватий. Потім, коли зайшов із речами та букетом півоній в автобус і глянув у вікно,— постать матері, ще така близька, видима, вже видалась віддаленою. Автобус здригнувся, рушаючи, й мати, яка ще мить тому стояла в світлі, вже опинилася в темряві, споночіла...

Вмостившись на сидінні, ти поглядав у вікно, прощаючись поглядом із сільською околицею, з полями, а думкою все ще був із матір'ю, уявляючи, як вона зараз повертається додому по тій самій вуличці, як ступає, як із дивною обережністю сутулить у темряві плечі, уявляв погляд її очей, вираз обличчя.

Через два тижні матері не стало. Крововилив у мозок — і лікарі не змогли врятувати. І хоч минуло вже багато років, ти й досі не можеш повірити у справжність змісту тієї чорної телеграми. Лише кілька слів, але їхній страшний лаконізм увібрав щось незбагненне, найжорстокішу несправедливість життя і світу.

І той день, коли ти востаннє бачив матір, із кожним роком, не забуваючись, виростав і виростав у своєму значенні. Кожна подробиця набирала нового значення, розмови сповнились вагомим смислом. І гостро так защеміло оте материне бажання піти до лісу по черешні, якому завадила раптова літня гроза. І згадується оте гніздечко травника, гніздечко, вимощене на землі, з теплими пташиними яєчками, і стежка через конюшинове поле, де все було пронизане жайворонковими піснями. І як вона дістала зі скрині вишиванку, дарунок своєї покійної матері, і як нарядилась, зніяковівши і ставши не схожою на себе, помолодівши. І згадувались тобі материні руки, й очі її, й

сусідський хлопчик Пилипко, що, наче вгадавши материне бажання, прийшов із торбою лісових черешень. І розповідь її про грім, про блискавку; про те, що довго потім приглядалась до кутків, наче шукаючи там блискавку, і все їй здавалось, що так і живе з блискавкою. І найяскравіше, мабуть, згадувалось, як ти вранці сидиш за хатою, наблизилась мати, й низьке ранкове сонце, б'ючи з-за її голови, утворило довкола неї мерехтливий живий німб, витканий із проміння...